

ПЕРЕТВОРЕННЯ МАТЕРІАЛЬНОГО ПРОСТОРУ ЯК ЧИННИК ПОЛІТИКИ ПАМ'ЯТІ ПРО НАЦИСТСЬКУ ОКУПАЦІЮ ХАРКІВЩИНИ (1943–1953 рр.)

Перетворення матеріального простору, а саме «укрупнення» могил, спорудження типових пам'ятників та надавання назв топонімічним об'єктам, що не були пов'язані з певними конкретними подіями, але виражали спільні для всіх ідеологеми, створювало радше «місця комеморації», що об'єднували радянську спільноту, аніж «місця пам'яті», які неминуче відсилали до різноманітного і проблематичного локального досвіду окупації. На відміну від низки інших міст СРСР, для Харкова вшанування подій війни у 1943–1953 рр. не стало домінуючим у перетворенні символічного простору, серед іншого, через наявність значної дорадянської та довоєнної спадщини, а також проблематичності вписування Харкова у переможний фронтний наратив.

Ключові слова: комеморації, радянська політика пам'яті, нацистська окупація Харківщини.

Політика пам'яті про Другу світову війну в СРСР, а зокрема про нацистську окупацію, є важливою дослідницькою проблемою з огляду на її велике символічне значення у радянському публічному просторі. У повоєнний час офіційна версія пам'яті про війну перетворилася на один із чинників, що об'єднував радянську спільноту та визначав місце різних груп населення у цій спільноті. Офіційна політика пам'яті, тобто сукупність заходів із створення, підтримування та вшанування певного образу минулого, у повоєнний час мала великий вплив особливо на долі тих численних радянських громадян, що мали досвід перебування на окупованій території. Радянська версія подій Другої світової війни сприяла легітимації радянського уряду як в очах громадян СРСР, так і на міжнародній арені. Пам'ять про війну пронизувала повсякденний вимір життя радянських громадян, була присутня у вихованні дітей та молоді, у святковому календарі, у численних матеріальних об'єктах, що становили тло повсякденної діяльності.

Наше розуміння політики пам'яті відсилає, передусім, до процесу відбору тих фрагментів минулого, які підлягають пам'ятанню чи забуттю, втіленню у різних культурних формах тощо [33, с. 10]. Ми погоджуємося із конструктивістським підходом до розуміння проблеми пам'яті, який проголошує, що пам'ять не є чимось незмінним, але є «репрезентацією чи конструкцією реальності, радше суб'єктивним, аніж об'єктивним феноменом» [37, с. 3]. У рамках цього підходу зміни в пам'ятанні розуміються як такі, що закорінені у складних класових, гендерних та інших владних відносинах, і тому пов'язані із творенням та змінами ідентичностей; пам'ять є вибірковою та слугує певним інтересам та ідеологічним позиціям, а тому може підтримувати чи оспорювати певні владні режими [37, с. 3–4].

Окреслюючи проблему вивчення політики пам'яті, важливо звернути увагу не тільки на конструювання певних образів у текстах, але і на поза-текстові, матеріальні залишки минулого, які самим фактом своєї наявності ставили проблему обрання відповідного підходу щодо їхньої інтерпретації

та відповідного перетворення і вписування у належний контекст. Серед таких матеріальних втілень пам'яті про війну виділимо поховання загиблих, пам'ятники та інші меморіальні знаки, назви об'єктів міської топоніміки.

Дослідники уже зверталися до окремих проблем втілення радянської політики пам'яті про Другу світову війну у матеріальних формах, зокрема у пам'ятниках [16], у міському просторі [17; 18; 19; 28; 32; 34–36; 36–40]. Зокрема, дослідження В. Кравченка, присвячене змінам образу Харкова від часу його заснування до сьогодні, приділяє також певну увагу впливу війни на цей образ. В. Кравченко підкреслює, що Харків не належав до головних радянських міст, навколо яких будувалися міфи про героїчну оборону, і головними у монументальній пропаганді та топоніміці в Харкові були дискурси Опору та Визволення [17, с. 263]. Т. Вікс [41] описує творення повоєнного Вільнюса як столиці радянської Литви, через аналіз офіційної риторики, політики в культурній сфері та містобудуванні. Гомогенізація етнічного простору міста, тобто використання комуністичної риторики для досягнення націоналізуючих цілей, становить важливу специфіку західних регіонів СРСР, щодо яких стояло завдання советизувати щойно включені до СРСР міста та побороти сильний антикомуністичний націоналістичний рух. Т. Вікс описує парадокси селективності офіційної повоєнної політики пам'яті про колаборацію: часто згадувалися активні політичні колаборанти, яких насправді було зовсім небагато, але забуттю підлягала масова співучасть у Голокості. Тезу про специфічну радянську «націоналізацію» міст, як основу повоєнної радянської політики пам'яті, підтверджує також С. Фрунчак у своєму дослідженні Чернівців [36]: основними напрямками «радянзації» тут було видалення із пам'яті про історичне минуле таких аспектів, як поліетнічний характер міста, значна присутність єврейського населення та його винищення у Голокост, наявність архітектурної спадщини, близької до центрально-східноєвропейських зразків тощо. С. Фрунчак найпильнішу увагу приділяє офіційній політиці пам'яті про Голокост і про підпільний рух опору, що втілювалася у пам'ятниках, міському просторі та писемних історичних наративах локальної історії Буковини.

Зауважимо, що до сьогодні значно більшу увагу дослідників історичної пам'яті привертали ті регіони та міста, що були приєднані до СРСР у ході Другої світової війни [28; 32; 35; 36; 38; 41], коли творення пам'яті про війну відбувалося поруч із радянзацією, боротьбою проти масового руху опору, гомогенізацією етнічного простору. Значною мірою цей процес був пов'язаний із творенням української (радянської) ідентичності цих міст, які до того були поліетнічними. Основне завдання радянської пропаганди – гомогенізація культурного простору, витіснення пам'яті про іншоетнічну спадщину – робило пам'яті про війну на цих територіях специфічною. Однак, наразі існує мало досліджень про політику пам'яті у властиво радянських містах та регіонах, які проходили комуністичні трансформації ще у 1920–30-х рр.

У роки війни військовими похованнями мали опікуватися ради фронтів і армій, місцеве самоврядування та самі червоноармійці. Ще в період звільнення окупованої території вони позначали основні місця колективних поховань та індивідуальних могил видатних осіб, офіцерів, ставилися тимчасові обеліски. На найвищому рівні питаннями монументальної пропаганди, до яких належали також пам'ятники на могилах, опікувалися Комітет у справах мистецтв і Комітет у справах архітектури при РНК СРСР, на рівні республік – Комітети у справах архітектури при РНК [1, с. 71].

Безпосередньо на місцях виявленням поховань, їхнім упорядкуванням та проведінням різних пам'ятних заходів мали займатися в цей період обласні та районні военкомати, облвідділ архітектури, місцеві комунальні органи [4, арк. 54–56].

Одразу після звільнення територій на братських могилах ставили обеліски з дерева або цегли і цементу [9, арк. 13]; лише могили генералів чи інших видатних діячів могли мати мармурові пам'ятники; протягом довгих років влада буде замінювати ці пам'ятники з нетривких матеріалів на чавунні чи кам'яні. На менш значущих могилах могли бути витесані камені або чавунні дошки. На кінець 1945 р. у Харківській області налічувалося 720 братських могил періоду Великої Вітчизняної війни, з них на 445 були пам'ятники, з-поміж яких мармурових пам'ятників було 4 на могилах генералів і ще 44 – особливо видатних героїв [12, арк. 124–124 зв.]. На кінець 1951 р. нараховувалося, разом із індивідуальними, 3625 зареєстрованих могил, на них було встановлено 574 постійних і 1640 тимчасових пам'ятників [7, арк. 63].

Офіційна радянська політика на момент 1944 р. передбачала, що на місцевому рівні обласні, районні та міські архітектори мають розробляти проекти пам'ятників та затверджувати їх на засіданні виконкому обласної ради народних депутатів [2, арк. 61–62]; виготовлення пам'ятників здійснювала Харківська обласна скульптурна фабрика. В інших документах трапляються розпорядження про те, що пам'ятники мали виготовлятися за типовими проектами, розробленими Спілкою архітекторів СРСР [4, арк. 55].

Так чи інакше, але на місцевому рівні пам'ятники масово виготовляли тільки за узгодженням із районними радами, тобто без винесення цих питань на обласний рівень, що пізніше було суворо засуджено. У перші повосенні роки центральна влада просто не мала значних фінансових та інших ресурсів, аби займатися цими питаннями, і тому переклала обов'язок увічнення пам'яті про загиблих на місцеві органи влади та комунального господарства, які мали за власний рахунок впорядковувати могили та встановлювати пам'ятники. Однак, це аж ніяк не призводило до якоїсь «самодіяльності», ані до розмаїття форм пам'ятників і форм вшанування пам'яті загиблих. Фактично на самому низовому рівні чиновники та населення демонстрували готовність орієнтуватися на стандартні зразки, бути цілком доляльними. Незважаючи на те, що пам'ятники виготовлялися на розсуд місцевої влади та архітекторів, останні не виявляли схильності до різноманітності та творчості, які могли привнести до ідеологічних помилок. Отже, значна роль місцевих функціонерів у сталінський час аж ніяк не означала, що їхня позиція може чи має бути відмінною від політики центру.

Проте, органи влади та комунального господарства, на які були покладені обов'язки опікуватися впорядкуванням поховань, далеко не завжди справлялися із цим завданням. Так, у 1946 р. виконком Харківської облради та бюро обкому повідомляли, що в багатьох районах області могили воїнів ЧА та партизанів перебувають у занедбаному стані [4, арк. 54–56]. У низці районів Харківської області у 1951 р. під час перевірок виявилось, що частину із зареєстрованої кількості могил уже неможливо відшукати, бо вони провалилися, заросли бур'яном, або же залишилися в лісах і знайти їх неможливо; багато окремих могил знаходилися на подвір'ях мешканців сіл і не були позначені; значна частина була позначена дерев'яними обелісками, які швидко трухлявіли і розвалювалися. Одне з кладовищ було

розоране і засаджене садом, а одна із братських могил, розташована біля заготконтори, – заставлена сіялками та закидана сміттям [7, арк. 64]. Можна констатувати тут не тільки вплив тяжкої матеріальної ситуації, що не давала можливості дбати про могили, але також і цілком утилітарний підхід до простору, зайнятого могилами. За певних господарських потреб місця поховань руйнувалися і забудовувалися, і тільки вибрані могили переносилися в інші місця. У цей час ще не було сформоване бачення поховань часів війни як безумовних історичних пам'яток. Це відбудеться тільки у 1970-х рр.

Поточним прибиранням біля могил, приведенням їх до ладу мали займатися також ті колгоспи чи підприємства, на території яких знаходилися ці могили, а також школи, комсомольські та піонерські організації. Однак, у сталінський період громадська ініціатива виявлялася менше, ніж у 1960 – 1980-х, коли з'явилися численні «самодіяльні» організації пошуківців, слідопитів, гуртки краєзнавців і народні музеї тощо; у документах сталінського часу постійно наголошується на необхідність силами місцевих органів залучати до роботи інші організації, що створює враження контролю над цим процесом згори.

Однак, не тільки у матеріально скрутні сталінські роки не було кому займатися прибиранням поховань. Повідомлення про незадовільний стан поховань та пам'ятників, пов'язаних із війною, як і про випадки вандалізму (пограбування) трапляються і в 1960-ті, і в 1970-ті рр. [8, арк. 16], на протипагу до офіційних гасел «ніхто не забутий, ніщо не забуто» та офіційних тез про загальнонародний ентузіазм у вшануванні пам'яті загиблих.

Хоча, неприбраність могил борців із фашизмом могла стати і суттєвим аргументом для досить серйозних звинувачень на адресу місцевих органів влади: так, наприклад, у газеті «Радянська Україна» у 1947 р. було надруковано статтю, що звинувачувала керівництво Зміївського району Харківщини у націоналізмі, і, серед іншого, одним із доказів нелояльності був неприбраний стан могили бійців Вітчизняної війни у дворі райвиконкому, а також близьке розташування вбиральні до цієї могили. Лист заввідділу шкіль Харківського обкому до цієї газети натомість спростував ці закиди, описавши стан могили як цілком задовільний [5, арк. 2].

Офіційна політика пам'яті щодо могил, що увічнювали загиблих у війні, спрямовувалася передусім на чіткий облік, контроль і уніфікацію всіх поховань. Вважалося, що окремо розкидані менші могили слід переносити у великі братські поховання, і неспроможності такої роботи сприймалося як серйозний недолік у справі турботи про ці поховання [4, арк. 54–56; 7, арк. 63–65]. У сільських районах вважалося, що у певному селі краще познати усі могили (в тому числі «розкидані по полях, садах, лісах і парках») у одну велику могилу в центрі населеного пункту, як правило біля сільради чи іншої громадської будівлі, де відповідно можна було поставити пам'ятник. Подеколи зносили в одну могилу навіть поховання з території кількох сільрад [9, арк. 7–14]. Про масштабність цього процесу «укрупнення могил» свідчать, зокрема, такі дані по Харківській області: «У 1948–1950 рр. в основному було закінчено перенос одиночних розрізаних могил у братські, яких перенесено 14157, встановлено 397 пам'ятників. Велика робота проведена у Дергачівському районі, де всі [виділений м.е. – І.С.] могили, що перебували в окремих місцях, перенесені до центру села в братські та впорядковані. Зараз у районі немає жодної могили, яка не була би капітально облаштована і не був би встановлений повсякденний

контроль. Будівництво і відкриття пам'ятників відбувалося виключно організовано» [7, арк. 63].

Таку політику «укрупнення могил» можна пояснити не тільки економічною раціональністю чи суто практичними міркуваннями необхідності упорядкування території населених пунктів. На нашу думку, можна припустити, що така політика була обумовлена також і прагненням до максимального колективізму у вшануванні пам'яті та проведенні певних публічних ритуалів, а також до контролю за усіма місцями пам'яті. Взагалі створення нечисленних, але масштабних місць комеморації, які об'єднували якомога більшу кількість людей навколо загальнозрозумілих символів, цілком відповідало духові сталінізму.

Отже, ким саме були ті загиблі, чиї останки переносили у колективні поховання з одноманітними обелісками та типовими пам'ятниками?

Передусім увічнені мало стосуватися «офіцерів, бійців Червоної армії та партизанів», «героїв, що загинули в боротьбі за визволення і незалежність Радянської України» (1944 р.) [2, арк. 61].

У 1952 р. Харківський облвідділ у справах культурно-просвітніх установ та старший інспектор з охорони пам'ятників культури направили до історичного музею список пам'яток культури Харківської області із текстом для їхньої паспортизації, аби співробітники музею провели їхню «перевірку» та затвердження на науково-методичній раді. У цьому переліку бачимо кілька пам'яток, пов'язаних із діячами культури (Тоголем, Шевченком, Самокишем), 3 пам'ятники на вшанування героїв Громадянської війни, і 20 пам'ятників часів війни, з яких лише один вшановував двічі Героя Радянського Союзу А. К. Недбайла, а всі інші були могилами «воїнів і партизан, що загинули в боях за визволення Харківщини». Тут ми бачимо часте поєднання партизанського та суто фронтового досвіду, коли поєднувалися поховання осіб, що могли загинути за зовсім різних обставин, однак, як вважалось, заради спільної мети. Зауважимо також, що ці поховання та пам'ятники радше за все були облаштовані без узгодження із обласним керівництвом, і саме тому постала проблема їхньої «перевірки», паспортизації та затвердження. Отже, на місцях таке поєднання загиблих здійснювалося також і за власною ініціативою та не було безпосередньо наказано згори.

Характерно, що в дуже багатьох місцях внаслідок захоплення політики перепоховань розрізних могил в одну в такому похованні опинялися як загиблі в боях біля певного населеного пункту фронтовики, так і партизани, і окремі «мирні громадяни-жертви фашизму», знищені нацистами з різних причин – етнічної приналежності, належності до партійного чи управлінського апарату радянського суспільства, виявив непокорі, підтримки партизан тощо (див. переліки таких могил у довіднику [13]). Виходило, що зовсім різні трагічні історії поєднувалися під єдиним «прапором» героїзму та визвольної боротьби, оскільки пам'ятники на цих могилах дуже часто зображували саме солдата. Індивідуальні могили подеколи теж зберігалися, але, як правило, якщо це була могила генерала чи іншого офіцера високого рангу, могила героя Радянського Союзу тощо. Індивідуальні могили окремих жертв фашизму залишалися на цивільних кладовищах, або на подвір'ях родичів, так само як і могили жертв Голокосту, що залишалися невключеними в колективні ритуали пам'яті. Могилами цих категорій жертв опікувалися, як правило, родичі та близькі люди загиблих [22]. Різні групи загиблих, у тому числі мирних жителів, могли також сусідити на кладовищах, і при цьому пам'ятником вшановувалися, як правило, воїни-армійці [14]. Процес

переносу могил був неминуче селективним і піддавав забуттю усі неперенесені могили, залишаючи їх без державної охорони і поза увагою тих органів, що мали опікуватися їхнім збереженням, упорядкуванням, проведенням меморіальних заходів біля них.

Керівник пошукової організації «Долг» В. Старченко стверджує: «Заявляю авторитетно: при переносі решток загиблих з однієї могили до іншої ніколи всі рештки не забирали — залишається від 25% до 90%» [25]. Він наводить низку прикладів того, наскільки недбало ставилися до поховань і наскільки формально здійснювалися їхні перенесення. Нові місця пам'яті — «централізовані» могили — часто не мали нічого спільного із місяцями реальних подій, і під нововстановленими пам'ятниками ховали рештки людей, що не мали відношення до того, що мав зображати пам'ятник. Причому цей факт не вважався чимось проблемним, але інтерпретувався як свідчення єдності усіх радянських людей. Подібні явища відображалися також у літературі, наприклад, цілком у позитивному світлі показано факт, коли у селі на обеліску могили тих, хто загинув у бою за село, були написані прізвища усіх сільчан, що загинули на різних фронтах (тобто — «імена людей, що лежать за тисячі кілометрів звідси» [15, с. 67]).

Пам'ятникам сталінського часу, в тому числі тим, що встановлювалися на могилах, була притаманна надзвичайна одноманітність. Так, на момент 1956 р. узагальнені дані по пам'ятниках Харківської області свідчать, що окрім дерев'яних, цегляних, металевих чи мармурових обелісків (а також «конусів» і «пірамід»), пам'ятників типу «танк на постаменті», а також бюстів окремим героям і плит із написами, існувало ще лише 7 видів скульптурних фігур: «пам'яті загиблих героїв» (солдат з автоматом), «солдат із дівчинкою» (аналог знаменитого пам'ятника у берлінському Трептов-парку, відкритого у 1949 р.), «Радянська Армія-переможиця», «воїн з вінком», «бойова співдружність», «пам'яті героїв», «Батьківщина пам'ятає своїх героїв» (жіноча скульптура у скорботній позі) [9, арк. 13].

Одним із аспектів цієї проблеми було те, що на могилах, переважно, були відсутні конкретні прізвища загиблих, адже підхід до вшанування пам'яті був сконцентрований на «масах», на певних узагальнених групах («герої», «партизани»), але не на трагедії «маленьких людей», які масово гинули у війні. Лише згодом, у 1970-ті рр., з'явиться розуміння того, що, по-перше, могили є безперечними історичними пам'ятками, які не можна чіпати, а по-друге, що важливою є кожна загибла особа та її ім'я. Саме тоді слідопити масово почнуть вести роботу зі з'ясування прізвищ. І тільки від 1990-х рр. образ війни остаточно стане пов'язаним із трагедією пересічних осіб. У радянський час зазначення імен на могилах було не тільки ускладненим через підхід до війни як до драми, в якій брали участь «маси» під керівництвом партії, але також і через те, що в одній могилі могли опинитися загиблі із зовсім різних причин та за різних обставин, що неминуче проблематизувало монолітність офіційного дискурсу про війну.

Індивідуальний підхід до загиблих стосувався тільки найвидатніших героїв війни, офіцерів високого рангу (що цілком узгоджувалося зі сталінським культом великих героїв). Такі могили були об'єктами особливої уваги. Зауважимо, що надзвичайно високий статус цих могил міг використовуватися не тільки для цілей пропаганди радянської ідеології. Свідченням того, що у повоєнному Харкові апеляція до збереження пам'яті про героїзм часів війни могла бути чинником легітимації збереження дорадянської спадщини, є наступний випадок. Харківський історичний музей у 1947 р. подавав клопотання до обкому (і воно було підтримане) «про збереження

могил і пам'ятників видатних діячів науки та культури, а також бійців і командирів Радянської Армії, що загинули за звільнення міста Харкова» з запланованих до ліквідації центрального міського та лютеранського кладовищ [6, арк. 13–14]. Згідно складеного музеєм списку, пропонувалося врятувати поховання 15 видатних осіб, серед яких 14 (Квітка-Основ'яненко, Багалій, Сумцов, Кропивницький, Васильківський, Пржевальський (?), Бекетов, Х. Алчевська, Потебня, Трінклер, Синельников, Бокаріус, артистка Копйова) не були представниками пантеону комуністичних чи радянських діячів; однак, включене до списку разом із ними поховання генерала Городнянського, що загинув у боях за Харків у 1942 р., надавало спискові хоч трохи більш «радянського» вигляду. Таким чином ті активісти, що прагнули збереження пам'яті про історичних (особливо дореволюційних і досить-таки проблемних з точки зору офіційної соціалістичної ідеології) діячів, намагалися врятувати заплановані до зносу могили, об'єднуючи у своїй риторичі їхні поховання із похованнями героїв війни.

Іншим важливим аспектом політики пам'яті є перетворення міського простору через меморіальні місця, що мали вшановувати події війни.

Відомо, що в СРСР існувала низка міст, які відразу після війни відбудовувалися як пам'ятники «Перемозі», тобто самі плани їхньої відбудови розроблялися із значним урахуванням необхідності меморіалізації подій війни: як-от Сталінград [34], Одеса, Севастополь [39], Мінськ [18; 19], Краснодод [30, арк. 419–425]. Для Харкова перших повоєнних років втілення такого підходу не відбулося, хоча певні плани в цьому напрямку розроблялися.

Зокрема, ще у 1944 р. обкомом було доручено розробити заходи зі зведення монументів і пам'ятників у місті Харкові та Харківській області. Це завдання виконав народний художник УРСР Страхов [3, арк. 62], запропонувавши розробити 11 проєктів нових пам'ятників, із них 7 мали стосуватися війни: серед них мали бути обеліск на честь звільнення Харкова, монумент борцям-визволителям Харкова, проєкти братських могил, а також три «монументи жертвам фашизму»: на Тракторному заводі, у Куряжі та Куп'янську. Решта монументів мали присвячуватися видатним особистостям (Леніну, Тевелєву, Репіну та Сковороді), згідно з пізньосталінською тенденцією культури видатних (в тому числі історичних) осіб. Зауважимо тут значну увагу до жертв фашизму, які на цьому етапі трактувалися як такі, що обов'язково мають бути представлені у офіційному воєнному наративі.

Хоча ці запропоновані до розробки монументи і мали максимально розмити назву та унікали етнічних конотацій щодо загибелі цих жертв, все ж таки вони були заплановані як досить масштабні – принаймні виходячи з того, що на кожен із проєктів за ідеями Страхова мали виділятися значні кошти (по 50 тис. крб): в 2,5 рази більше, ніж на монумент борцям-визволителям, в 1,25 рази більше, ніж на пам'ятник Репіну, та у 4 рази більше, ніж на пам'ятник Сковороді (пам'ятники Леніну та Тевелєву вже були у процесі побудови) [3, арк. 62]. Можна тільки здогадуватися, чи не мали ці суми на увазі якусь багатопігурність композицій пам'ятників із вшанування масових жертв чи їхні більші розміри тощо. Іншим масштабним проєктом із вшанування війни, який плекало місцеве керівництво, був задум зведення до 4-ї річниці звільнення міста та до 30-ї річниці Жовтневої революції пам'ятника Леніну та 100-метрового (!) обеліска Перемоги на пл. Дзержинського (див. лист секретаря обкому Чураєва до голови Ради Міністрів УРСР М. С. Хрущова [5, арк. 36]).

Однак, ці плани так і не були втілені в життя, зокрема через наростання повсюдного антисемітизму, який робив небажаним вшанування саме місць масової загибелі євреїв, так і через нестачу коштів для таких масштабних проєктів. Але одна з головних причин полягала у неперіоритетності Харкова як «міста-пам'ятника». Хоча місцеві чиновники і намагалися пропонувати грандіозні проєкти у сталінському стилі із вшанування пам'яті війни, але їхні ініціативи не були підтримані.

Харків, що неминуче асоціювався із двома дуже масштабними поразками радянської армії, які закінчувалися здачею міста, ніколи не отримав звання «міста-героя», незважаючи на те, що такі ідеї постійно висувалися, особливо в пізніший час представниками ветеранських організацій Харкова [22; 23]. Тому саме цей міф не став для Харкова настільки важливим, як для низки інших міст; крім того, тут була наявна значна спадщина, пов'язана з періодом Жовтневої революції, громадянської війни та особливо індустріалізації, які були серед найкультовіших тем для повоєнного образу Харкова, звичайно, поруч із його звільненням від нацистських окупантів (про перенесення акценту офіційної пропаганди саме на визволення, а не оборону міста див. [17]).

Загалом наявність певних міст, яким надавалося абсолютно пріоритетне значення у культивуванні образу війни, свідчать диспропорції у фінансуванні будівництва пам'ятників та облаштування різного роду меморіальних місць. Так, навіть командувач чорноморського флоту періоду Другої світової війни, Герой Радянського Союзу адмірал П. Олександрович, що сам був керівником як оборони Севастополя, так і звільнення Криму, а тому був безумовним прихильником масштабного прославлення Севастополя, зауважував надзвичайну диспропорцію, коли для цього міста віддавалися надзвичайно великі кошти на відбудову та облаштування меморіальних місць (а ці два процеси були тут дуже тісно пов'язані), тоді як, наприклад, у сусідніх містах, зокрема Феодосії, де теж були масштабні бої та героїчні самопожертви, не було зовсім монументів, та і справа відбудови йшла не так активно. [31, арк. 150]. З його слів постає виразна картина того, що ремонт шляхів та площ, закладання скверів тощо проводилися саме з урахуванням створення певних меморіальних місць, і часто пріоритетність їхньої відбудови додатково мотивувалася ідеологічним чинником – удоступненням цих місць для відвідування.

Для Харкова пріоритетною в сталінській час була відбудова промислового та науково-технічного потенціалу і створення образу міста саме із прив'язкою до цих двох моментів. Суттєві зміни саме цілого образу міста з урахуванням міфу «Великої Вітчизняної війни» почалося тут пізніше, у 1960–1970-ті рр., коли основні вулиці в нових мікрорайонах Харкова (зокрема, «Нових домах» та «Павловому полі»), масово отримували назви із відсиланням до часів Другої світової. В офіційній пропаганді, що прославляла тоді невинне покращення побуту та зростання добробуту населення, у різного роду «святках вулиць», святкуваннях ювілейних дат, у встановленні нових пам'ятників постійно віддавалася символічна шана тим, хто загинув за визволення міста – саме задля цього щастя та добробуту нових поколінь і побудови комунізму. У таких же містах, як Мінськ, Севастополь, Краснодар [30, арк. 419–425] одразу після війни відбувалися масштабні реформатування простору із перейменуванням вулиць та площ воєнними назвами, із облаштуванням пам'ятних місць.

Натомість у Харкові перейменування вулиць перших повоєнних років ще продовжувало тенденцію ідеологічних настроїв часів війни, коли Сталін

не тільки дозволив, але і заохочував культивування національної історичної спадщини усіх республік СРСР для мобілізації на боротьбу із ворогом. Саме в рамках тривання цієї тенденції у жовтні 1945 р. у Харкові повернули історичні назви вулицям Сумській, Римарській, Університетській, Подольському та Сердюківському провулкам (всі вони у 1930-ті рр. отримали назви, пов'язані із комуністичною ідеологією) [27]. Ця тенденція припинилася лише на початку 1950-х рр. Як бачимо, у перейменуванні харківських вулиць після війни місцеві чиновники не керувалися політикою пам'яті про війну як основним спонукальним чинником, на відміну від деяких інших міст УРСР і СРСР в цілому. Якщо на карті Харкова і з'явилися певні назви пов'язані із війною, то це далеко не означало, що вони виникали саме у місцях, де відбувалися якісь певні воєнні події. Для цього періоду були характерні назви, що відсилали до найбільш узагальнюючих категорій, пов'язаних із війною (вулиці Армієвська, Артилеристська, Бойова, Гарнізона, Гвардійська виникли після визволення, Саперна, Сержантська, Солдатська, Танкова, Фронтоників – на поч. 1950-х рр.), або до невеликого кола надзвичайно ушлякених героїв «загальносоюзного» значення (вул. М. Ватутіна, М. Гастелло, Л. Чайкіної, О. Кошового, «панфілівці») [27]. Це становить виразну відмінність від післясталінського часу, коли основний масив нових «воєнних» назв був пов'язаний саме із місцями певних подій та із героями, що мали певне відношення саме до міста Харкова – свідчення диференціації пам'яті, формування її локальної складової.

Які з-поміж матеріальних об'єктів пам'яті про окупацію на карті Харкова сталінського часу вважалися більш важливими для збереження та представлення у воєнному наративі? Допомогти відповіді на це питання може складений Історичним музеєм у 1952 р. «Список історичних місць, будівель та пам'ятників, що підлягають фотографуванню в першу чергу». У цьому списку з-поміж пов'язаних із війною місць зазначено Савкин Яр біля Холодної Гори, Кладовище Героїв на вул. Пушкінській (місце поховань багатьох фронтоників), Терасний сквер ім. 8-ї річниці визволення Харкова, пам'ятники фронтоникам на братських могилах на пл. Руднева, Феєрбах, на Річному провулку, у дворі шпиталю № 384 (знищеним радянським військовополоненим), на Журавлівці, «у рові на ХТЗ» (ідеться про масові поховання розстріляних євреїв у Дробичському яру, які були вшановані типовим пам'ятником лише у 1956 р.), у Помірках та в Сокольниках (в лісопарку на околиці міста, на місці знищення як цивільного населення, зокрема євреїв, так і військовополонених).

Зокрема, найскравішим прикладом цієї невідповідності був пам'ятник у Сокольниках, що зображав солдата і скорботну жінку. Окрім знищеного цивільного населення (як у душогубках, так і безпосередньо розстріляними на місці), тут були також поховання червоноармійців, що загинули у боях під час звільнення міста, а також і діти-сироти із дитбудинку № 1, яким «не вистачило місця» в евакуаційних ешелонах, які масово гинули від голоду, холоду, катувань та забору крові для поранених солдатів вермахту [24]. До самого початку перебудови радянська влада найзатягіше ігнорувала «досвід» саме цих колишніх вихованців дитячих будинків, заперечуючи сам факт того, що на окупованій території було залишено дуже багато дітей-сиріт, бо їх евакуація не була пріоритетом для радянської влади. Якщо військовополонені та жертви Голокосту так чи інакше були поступово включені в офіційний дискурс, і хоч у специфічний спосіб, але були представлені у наративі війни, то діти-сироти з окупованих територій у радянський час так і не досягли жодного визнання [20; 24].

Ще один перелік історичних та пам'ятних місць Харкова 1952 р., складений історичним музеєм, теж добре демонструє логіку добору певних місць для створення канону бачення історії, зокрема, війни та окупації у Харкові [11, арк. 1–23]. У цьому списку безумовно превалюють пам'ятки, що пов'язувалися із Жовтневою революцією та громадянською війною – будівлі, де містилися радянські та партійні органи, перебували революціонери та керівники радянської держави, містилися установи «столичного» періоду Харкова, що говорить про значущість для Харкова сталінського періоду саме цієї спадщини. Події війни мали представляти передусім такі пам'ятки, як-от поховання червоноармійців (кладовище Героїв Великої Вітчизняної війни на вул. Пушкінській, де в основному були поховані ті, хто визволяв місто у серпні 1943 р., могила генерал-лейтенанта Городнянського), та місця, пов'язані із діяльністю підпільників. Серед цих останніх були конспіративні квартири підпільного Харківського обкому на вул. Ключківській, 97 і на Степанківському провулку на Журавлівці; конспіративна квартира підпільного залізничного райкому Харкова на вул. Котлова, 49 (секретар Китаєнко); будинок, де був підірваний німецький штаб разом із генералом Браунем (ця акція, проведена за допомогою радіокерованих мін, на момент 1952 р. ще офіційно представлялася як акція, проведена підпільниками); станція Нова Баварія, де у листопаді 1941 р. під керівництвом Червонобаварського райкому і його очільника Катаєва відбувся потужний вибух і було знищено ешелон ворога, а підніще у присутності населення було публічно скарано на горло самого Катаєва. Крім того, за важливе історичне місце вважався також яр на території зоопарку, де в період окупації збиралася підпільна піонерська ланка – п'ятеро школярок.

Вшанування трагічної масової загибелі радянських військовополонених у сталінський час було більш ніж вибіркоким. Так, Холодногірський табір військовополонених у Харкові був місцем, де загинуло близько 10 тис. військовополонених червоноармійців [26, с. 78], однак, після ліквідації Кузінського кладовища, де були поховані загиблі, на цьому місці, у перші роки після визволення міста, було розбито «парк культури та відпочинку», і навіть не було здійснено системного розслідування місць поховань. Під час будівельних робіт було заторкнuto одну із братських могил, і частина цих решток була перепохована на 8-му міському кладовищі, і це поховання значилося як «братська могила радянських воїнів», без пояснень щодо того, що це саме військовополонені [21]. У кінці 1970-х рр. замість скверу було вирішено побудувати стадіон «Трудові резерви», і під час його будівництва теж знаходилися численні предмети часів війни та рештки загиблих. Однак, територія була покрита шаром землі, а єдиною відзнакою, що нагадувала про загиблих, став пам'ятний знак на честь загиблих у часи війни воїнів, встановлений на закритій території Відділу державної служби охорони. Лише у 2004 р. було встановлено пам'ятний знак із написом про те, що тут поховані тисячі військовополонених. Однак, ще від 1945 р. пам'ятник-обеліск вшановував загибель полонених в іншому місці – у військовому госпіталі на вул. Трінклера, де близько 700 поранених полонених, яких не встигли евакуювати під час другого відступу радянської армії з Харкова, були розстріляні та спалені живцем. Саме трагедія на вул. Трінклера як значно менш масова, а також здійснена над нездатними до пересування людьми, тобто абсолютними жертвами, видавалася більш прийнятною для представлення, аніж трагедія полонених з табору на Холодній горі, які потрапляли в полон з поля бою, що свідчило про провали радянського командування першого періоду війни.

Прикметно, що у своєму доборі укладачі списку «історичних та пам'ятних місць» керувалися не тільки ідеологічними мотиваціями (як бачимо, перевага надавалася місцям, пов'язаним із активною боротьбою із ворогом), але і наявністю публікацій про ці місця та події у офіційній пресі (майже біля кожного з цих пунктів наведено посилання на публікацію відповідної статті). Отже, у цій ситуації укладачі списку, хоча і виступали як експерти, що володіли необхідними знаннями та були безсумнівно «ідейно загартованими» кадрами, без яких правлячий режим ніколи не зміг би реалізувати свою політику пам'яті, однак, вони прагнули шукати легітимізацію своїх дій у певних офіційних джерелах і намагалися перекладати відповідальність за певні рішення, як-от вибір місць, які мають визнаватися «історичними та пам'ятними».

Таким чином, у післявоєнні роки перетворення матеріального простору керувалося передусім прагматичними цілями відбудови та ідеологічної прийнятності, аніж уявленням про надзвичайну важливість воєнного минулого та необхідність першочергового його збереження. Вшанування тих чи інших подій було селективним та втілювалося зазвичай у одноманітні форми, згідно з типово сталінським культом невеликої кількості, але дуже уславлених загальнорадянських (і значно меншою мірою локальних) героїв. Власне, місто Харків, особливо його центральна частина, не містив значних проєктів із вшанування пам'яті про окупацію – вони з'явилися лише у післясталінський період, на відміну від низки інших міст СРСР, що відбудовувалися саме як міста-«пам'ятники Перемозі». Спорудження типових пам'ятників та надавання назв топонімічним об'єктам, що не були пов'язані із певними конкретними подіями, але скоріше виражали спільні для всіх ідеологеми, створювало радше «місця комеморації», що об'єднували радянську спільноту, аніж «місця пам'яті», які неминуче відсилали би до різноманітного і проблематичного досвіду окупації.

Список використаних джерел:

1. Денисенко Г. Г. Воєнна історія України в контексті дослідження і збереження культурної спадщини / Г. Г. Денисенко; відп. ред. В. Горбик. – К. : Інститут історії України, 2011. – 289 с.
2. Державний архів Харківської області (ДАХО). – Ф. П–2. – Оп. 2. – Спр. 208.
3. ДАХО. – Ф. П–2. – Оп. 2. – Спр. 405.
4. ДАХО. – Ф. П–2. – Оп. 2. – Спр. 845.
5. ДАХО. – Ф. П–2. – Оп. 2. – Спр. 1250.
6. ДАХО. – Ф. П–2. – Оп. 2. – Спр. 1267.
7. ДАХО. – Ф. П–2. – Оп. 4. – Спр. 584.
8. ДАХО. – Ф. П–2. – Оп. 5. – Спр. 928.
9. ДАХО. – Ф. Р–4785. – Оп. 2. – Спр. 8.
10. ДАХО. – Ф. Р–4785. – Оп. 2. – Спр. 103.
11. ДАХО. – Ф. Р–5942. – Оп. 1. – Спр. 59.
12. ДАХО. – Ф. Р–6039. – Оп. 1. – Спр. 53.
13. Довідник про табори, тюрми та гетто на окупованій території України (1941–1944) / За ред. М. Г. Дубик. – К. : ДКАУ, 2000. – 300 с.
14. Історичні і пам'ятні місця Харківщини / Упор. К. П. Дроздова, за ред. М. А. Воеводіна. – Харків : Прапор, 1966. – 367 с.
15. Коваленко Ф. Невдалий експеримент / Ф. Коваленко // Прапор. – 1974. – № 8. – С. 25–69.
16. Конрадова Н., Рылеева А. Герои и жертвы. Мемориалы Великой Отече-

стенной / Н. Конрадова, А. Рылеева // Неприкосновенный запас. – 2005. – № 2–3 (40–41): Память о войне 60 лет спустя: Россия, Германия, Европа [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://magazines.russ.ru/nz/2005/2/ko16.html>. Доступ 6.03.2011 (доступ 3 липня 2012 р.)

17. Кравченко В. Харьков / Харків : Столица пограничья / Владимир Кравченко. – Вильнюс : Европейский гуманитарный университет, 2010. – 258 с.

18. Ластовський А. Місто як монумент Перемоги: Київ і Мінськ / Аляксей Ластовський // Схід / Захід. Історико-культурологічний збірник. Вип. 15 : Проблеми історичної урбаністики. – Харків, 2011. – С. 125–144.

19. Ластоўскі А. Памяць пра Другую сусветную вайну ў гарадскім ландшафце Ёсходняй Еўропы / А. Ластоўскі, А. Казакевіч, Р. Балочкайце // ARCHE. – 2010. – № 3. – С. 251–301.

20. Литвинов В. В. Поезд из ночи / В. В. Литвинов. – Киев : «Молодь», 1989. – 416 с.

21. Мызгин К. Концлагерь «Холодная гора» / Кирилл Мызгин // Тези доповідей XVIII краєзнавчої конференції молодих учених. – Харків, 2004.

22. Особистий архів автора (ОАА). Інтерв'ю з Л. Д. Івах, науковою співробітницею Харківського історичного музею, колишньою головою парторганізації музею. 16.02.2011, м. Харків.

23. ОАА. Інтерв'ю з В. О. Казус, науковою співробітницею Харківського історичного музею, завідувачкою відділу Великої Вітчизняної війни. 15.02.2011, м. Харків.

24. Рева А. И. Трагедия в Сокольниках / А. И. Рева; Харьковская правозащитная группа. – Харьков : Фолио, 2002. – 72 с.

25. Ровчак Ю. И дольше века длится поиск [Интерв'ю з В. Старченком, головою СПП «Воєнні меморіали “Схід”»] / Юрий Ровчак // Время. – 21 июня 2011 г.

26. Скоробогатов А. В. Харків у часи німецької окупації (1941–1943 рр.) / Анатолий Васильевич Скоробогатов. – Харків : Прапор, 2006. – 376 с.

27. Харьков: Справочник по названиям: 7000 улиц, площадей, скверов, районов... / Сост. Е. Н. Дмитриева, Е. В. Дьякова, Н. М. Харченко; под общ. Ред. С. М. Куделко. – Харьков : Saga, 2011. – 432 с.

28. Хопле Б. Борьба против вражеского пришлого: Кёнигсберг / Калининград как место памяти в послевоенном СССР / Б. Хопле // Ab Imperio. – 2004. – № 2. – С. 237–268.

29. Хорошковатий О. В. Топоніміка міста Харкова (історія перейменувань). Доповідь на засіданні клубу «Краєзнавець» 31 серпня 2004 р. / О. В. Хорошковатий [Електронний ресурс]. – Режим доступа: <http://korolenko.kharkov.com/kray/Horoshkovatuy.htm> (доступ 27 червня 2012 р.)

30. Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГОУ). – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 4480.

31. ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 5060.

32. Amar T. C. The Making of Soviet Lviv, 1939–1953. PhD Dissertation / Tarik Cyril Amar. Princeton University, 2006.

33. Ashplant T. G., Dawson G., Roper M. The Politics of War Memory and Commemoration: Contexts, Structures, and Dynamics / T. G. Ashplant, G. Dawson, M. Roper // The Politics of War Memory and Commemoration/Ed. by Ashplant T. G., Dawson G., Roper M. – London: Routledge, 2000. – Pp. 3–86.

34. Day A. The Rise and Fall of Stalinist Architecture / A. Day // Architectures of Russian Identity. 1500 to the Present / Ed. by J. Cracraft, D. B. Rowland. – Ithaca: Cornell University Press, 2003. – Pp. 171–190.

35. Dyak S. The Second World War in Lviv Cityscape: Creating a Cornerstone for the City's Postwar Identity / Sofiya Dyak // [Research paper at the Conference «Second

World War and Recreation of Historical Memory in Contemporary Ukraine», September 2009] [WWW document]. URL <http://ww2-historicalmemory.org.ua/docs/eng/Dyak.pdf> (accessed on 3d of July 2012).

36. Frunchak S. Commemorating the Future in Post-War Chernivtsi / Svetlana Frunchak // East European Politics and Societies. – 2010. – Vol. 24. – №3. – Pp. 435–463.

37. Gillis J. R. Memory and Identity: The History of a Relationship / J. R. Gillis // Commemorations: The Politics of National Identity/ Ed. by J. R. Gillis. – Princeton, NJ : Princeton University Press, 1994. – Pp. 3–26.

38. Hirsch M., Spitzer L. Ghosts of Home: The Afterlife of Czernowitz in Jewish Memory / Marianne Hirsch, Leo Spitzer. – Berkeley and Los Angeles: University of Carolina Press, 2010. – 362 p.

39. Qualls K. From Ruins to Reconstruction: Urban Identity in Soviet *Sevastopol* After World War II / Karl Qualls. – Ithaca, NY : Cornell University Press, 2009. – 214 p.

40. Risch W.J. The Making of a Soviet Ukrainian City / William Risch // The Ukrainian West: Culture and the Fate of Empire in Soviet Lviv. – Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 2005. – pp. 27–52.

41. Weeks T.R. Remembering and forgetting: creating a Soviet Lithuanian capital. Vilnius 1944–1949 / T. R. Weeks // Journal of Baltic Studies. – 2008. – Pp. 517–533.

Склокина И. Е. Преобразование материального пространства как фактор политики памяти о нацистской оккупации Харьковщины (1943–1953 гг.).

Преобразования материального пространства, а именно «укрупнение» могил, сооружение типовых памятников и название топонимических объектов, не связанные с определенными конкретными событиями, но скорее выражающие общие идеологемы, создавало «места коммеморации», объединяющие советскую общность, а не «места памяти», которые неизбежно отсылали бы к разнообразному и проблематичному локальному опыту оккупации. В отличие от ряда других городов СССР, для Харькова чествование событий войны в 1943–1953 гг. не стало доминирующим в преобразовании символического пространства, среди прочего, из-за наличия значительного досоветского и довоенного наследия, а также проблематичности вписывания Харькова в победный фронтовой нарратив.

Ключевые слова: коммеморации, советская политика памяти, нацистская оккупация Харьковщины.

Sklolina I. The Recreation of the Material Environment as a Factor of Memory Policy on Nazi Occupation of Kharkiv Region (1943–1953).

The recreation of the material environment, namely unifying of the burial places, erection of typical monuments and naming of the toponymic objects not related to concrete local events but rather expressing general ideological statements, created “places of commemoration” rather than “places of memory” which inevitably would allude to diverse and problematic local experience of occupation. On the contrary to some other cities of the USSR, war commemoration in Kharkiv um. 1943–1953 didn't become dominant in recreation of the symbolic space, among other reasons, because of the considerable presence of the pre-Soviet and pre-war past, as well as problematic inclusion of the war history of Kharkiv into victorious narrative of the frontline struggle.

Key words: commemorations, Soviet politics of memory, Nazi occupation of the Kharkiv region.